

Teodoro Sala

Zaton politike fašizma na Balkanu

Kriza v septembru 1943

Precej utrjena je sodba o epohalnem zasuku, ki ga je razpad države 8. septembra 1943 vtisnil v zgodovino relativno mlade združene italijanske države (dvainosemdeset let od proglastitve nove Kraljevine leta 1861).¹

Definicijo poraza ob koncu tistega poletja, ki je bil videti kot predhodnik konca same nacionalne neodvisnosti, so označevali najmanj trije osnovni elementi: a) s padcem fašističnega režima (toda proces defašistizacije italijanske družbe je bil veliko daljši in kontradiktoren) in z njegovo pretenzijo, da bi državo predstavljal totalitarno, se je prepletalo obtoževanje monarhičnega inštituta ali njegovo postavljanje pod vprašaj, saj je bil kralj dvajset let Mussolinijev zaveznik in soodgovoren za politično-vojaško katastrofo, v begu pred svojo simbolično vlogo (krona se enači z narodno enotnostjo) po hitri in nenadni preselitvi monarha na jug; b) skoraj popolno razblinjenje kraljeve vojske in njeno prepustitev, zaradi nesposobnosti ali cinizma vojaških vrhov, nemškemu maščevanju oziroma naskoku lokalnih osvobodilnih gibanj, ki so štela veliko oboroženih mož in so delovala zunaj starih državnih meja vzdolž balkanskega polotoka: več kot 655.000 vojakov, ki so poleti 1943 predstavljali okrog 45% celotnih kopenskih sil, ki jih je svojčas mobilizirala Italija. Iz njihovih vrst je izšla absolutna večina - 393.000 mož - ujetnikov, ki so jih zajeli Nemci in so jih po 8. septembru poslali v taborišča v Nemčiji. Mnogi so padli v boju s Hitlerjevimi enotami, še največ jih je podleglo v masakrih, med katerimi je bil najhujši pokol pettisoč vojakov divizije Aqui, ki so jih po vdaji pobili Nemci v Kefaloniji.²

Ti moške so se v nasprotju z vsakršno vojaško tradicijo in s svobodnim plebiscitom odločili za oborožen odpor. Lahko takoj ugotovimo, da med komemorativnimi in uzakonjenimi datumi nove italijanske republike manjka dan, ki bi uradno in na vzgojni način spominjal na ta dogodek; c) preoblikovanje italijanskih tal v vojskujočo se fronto je spremljalo razmnoževanje okupacijskega aparata: anglo-ameriška vojaška in politična administracija v srednjem in južnem delu Italije, kjer z omejeno pristojnostjo deluje tudi kraljeva oblast, ki se je tja preselila. Železen nadzorni aparat, ki so ga postavili Nemci v osrednjem delu Severne Italije, kjer je nadaljnjo italijansko suverenost onemogočala ustanovitev dveh operacijskih con, in sicer Alpenvorland in Adriatisches Küstenland. V centru in predvsem na severu se med seboj prepleta delovanje upravnih in vojaških organov *Italijanske socialne republike*, ki jih vodi fantom, še vedno imenovan Mussolini, medtem ko v odprtem spopadu na bojnem polju ali pa v ilegali (z odkritimi funkcijami vlade v

¹ Osrednost problema razpada države v letu 1943 je zajeta v uvodih novejših del: Paul Ginsborg: *Storia dell'Italia dal dopoguerra a oggi. Società e politica 1943-1988*. Torino, 1989 in Silvio Lanaro: *Storia dell'Italia repubblicana*. Padova 1992.

² *La divisione Acui a Cefalonia. Settembre 1943*. (Giorgio Rochat in Marcello Venturi), Milano, 1993. Posebej glej okvirni esej Enzo Colotti: *Italia e Germania nei Balcani: la crisi del 1943*, prav tam, str. 95-124.

prehodnih svobodnih conah) delujejo antifašistične enote z odbori narodne osvoboditve na čelu. V zaledju velikih front, kamor se poleg zaveznikov vključujejo tudi bojne enote male reorganizirane kraljeve vojske, se po Apeninih do Alp, kakor tudi po ravninah in v mestih, razvije gverila, ki dobiva tudi značaj državljanske vojne.³

Širjenje centrov oblasti je v novi razporeditvi mednarodnega ravnotežja v času med vojno in po njej (1944-1949) pustilo svojo sled v počasno rastoči ponovno rojeni italijanski demokratični skupnosti, kateri je delovanje olajšala zmaga velike zavezniške koalicije in vodilna vloga antifašističnih grupacij ter njihovih vodilnih slojev, ki so bili sposobni učinkovito, čeravno ne v celoti, ponovno sestaviti sodobno družbo.

Zgodovinske slabosti italijanske družbe, ki jo bremenijo tradicionalne in razširjene usmeritve sovraštva do kakršnekoli državne oblike, katerega je še povečala vojna tragedija, predstavljajo hkrati tudi še nedotaknjen teren, iz katerega vznikne potrebna moč za rekonstrukcijo. S padcem vrednot prisile in vzorcev življenja postanejo vabljive druge materialne in kulturne možnosti: svoje naredi vsiljeno soočanje s "tujci", ki so se podili po državi, vlečejo zgledi več kot milijon bivših zapornikov, ki so vrnili v domovino iz številnih dežel potem ko so v "tujini" okusili neobičajne eksistencialne oblike.⁴

Osrednost balkanske politike in jugoslovanskega vprašanja

Čim hitreje se je stopnjevala italijanska kriza leta 1943, tembolj smrtno so padale teze in praksa o italijanski zunanji politiki, kakršna se je oblikovala vse od začetka stoletja in ki je dobila svoje obeležje z razvojem in izidom prve svetovne vojne ob uveljavljanju mita o "zadnji izmed velesil" ter se zastrepila pod upravo Mussolinija in njegovih vse od druge polovice dvajsetih let dalje.

Takrat je veliki sen italijanske dominacije na balkanskem polotoku kot novi "veliki meji" postal skoraj edina, strateško agresivna tema, kjub začasnim diplomatskim upogibom (na primer priključitev Albanije kot materialnega vojnega plena in izvidniškega mesta za nadaljnjo ekspanzijo), natrpana s posledicami za mirno ureditev, bolj kot pa s posledicami samega etiopskega podviga.

Gledano nazaj in predvsem sintetizirano, kot je to v teh vrsticah prikazano, je italijanska politika do sosednega polotoka videti pomanjkljivo strukturirana in enosmerna. Resnici na ljubo, bilo je tudi nekaj kratkih epizod z bolj uravnoteženimi posegi. Če na primer začnemo z balkansko vojno po prvem desetletju tega stoletja (in pred tako imenovano "libijsko vojno"), se je poseg Rima zdel bolj "moderen" z ozirom na posege sil, ki so se zanimale za "vzhodno vprašanje". Na začetku dvajsetih let je Ministrstvo za zunanje zadeve pod vodstvom Sforze in Contarinija težilo k doseganju miru na Jadranu. Toda uničevalni učinki vojne 1939-1945 so lahko le izpostavili bistvo časovno oddaljenih premis, ki so bile postavljene v prejšnjih desetletjih.

³ Claudio Pavone: *Una guerra civile. Saggio storico sulla moralità della Resistenza*. Torino, 1991. Zgledna monografija Toneta Ferenca: *Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943* (Maribor 1967), ki ni bila nikoli prevedena v italijanščino, bi morala spodbuditi podobne ali primerjalne študije z analizo posledic kapitulacije na območju celotnega italijanskega loka.

⁴ Flavio G. Conti: *I prigionieri di guerra italiani (1940-1945)*. Bologna 1986.

Najnovejše zgodovinopisje je potrdilo razdiralno vlogo, ki jo je odigrala fašistična vlada v jugovzhodnem območju.⁵

Znotraj balkanskih aspiracij je jugoslovansko vprašanje zasedlo specifično osrednje mesto v fašistični zunanji politiki. Poskus, da bi novo državo Južnih Slovanov pogojevali že od njenega rojstva (ker je predstavljala oviro italijanskim ekspansionističnim težnjam ob precenjevanju njenega vojaškega potenciala ter ob bolj precizni percepciji prefinjenih diplomatskih sposobnosti, ki jih je pokazal Beograd na področju mednarodnih zadev), se je pokazal že ob koncu leta 1918 s takojmenovanim "Badoglijevim načrtom", čigar namen je bil notranje razbiti to novo nastalo skupnost.⁶ Toda politika, ki jo je vpeljala fašistična vlada leta 1925, je bila nekaj drugega in bolj organiziran poseg, ki zaradi diktaturnega in napol totalitarnega ustroja režima prav gotovo ni potrebovala nadzora in parlamentarnega soglasja. Prevladujoča konstanta je torej postal Mussolinijev poskus, da bi izoliral, obkrožil Jugoslavijo, da bi jo notranje razkosal predvsem s podporo, ki jo je nudil hrvaškemu secesionizmu, da bi iz nje naredil satelit (približevanje Stojadinovičevi vladi) do vojaškega napada v aprilu 1941 skupaj z Nemci, Bolgari in Madžari.

Zveza z Nemčijo med leti 1936 in 1939 je pokazala močne donavsko-balkanske vsebine: zdelo se je, da bo Mussolini poceni dosegel cilje, ki jih sam sicer ne bi mogel, ker mu niso bili ravno blizu.

Prvi znaki poraza in zavest o koncu

Postopen razkroj mednarodne vloge Italije se je začel prav na balkanski fronti. Že uničevalna kampanja proti Grčiji v oktobru 1940 je predstavljala ogromno materialno izgubo in izgubo človeške krvi, še bolj pa padec kredibilnosti v očeh največjega zaveznika ter pri notranji in mednarodni javnosti (Badoglijeva 'defenstracija' vojaškega vrha je povzročila prvi javni prelom med državo in režimom). Konec vojne, ki so jo imenovali "vzporedna vojna" Italije, je poudaril podrejeno vlogo Mussolinija glede na Hitlerja. Ko je bilo videti, da je rimska vlada, po razpadu in okupaciji Jugoslavije, osvojila edina ozemlja v Evropi v drugi svetovni vojni, od Slovenije do Dalmacije, Črne gore, do albanskih meja, na grških otokih in na kopnem, ravno tedaj, med koncem leta 1941 in predvsem med letom 1942 ter pomladjo 1943, je postal proces razpada vojaškega aparata sicer počasen, toda nezaustavljiv vzdolž celotnega balkanskega polotoka, v prvi vrsti pa na priključenih in zasedenih jugoslovanskih ozemljih. Nedvomno je najmočnejši element, ki je povzročil tako utrujenost kot tudi notranja nasprotja v italijanskem sistemu, izviral iz spopada z osvobodilnim gibanjem, ki ga je vodil Tito.

Čim šibkejša je postajala italijanska prisotnost, toliko težje je postajalo tekmovanje z Nemčijo pri izkoriščanju lokalnih ekonomskih virov. Tako imenovana Neodvisna država Hrvatska, ki jo je ustanovil Pavelić in za katero so hotele vlade Osi, da naj bi ostala pod vplivom Italije, je v resnici vse bolj gravitirala k Berlinu. Sklenjeni dogovori o protipartizanskem delovanju s četniškimi formacijami, ki naj

⁵ Mac Gregor Knox: *Il fascismo e la politica estera italiana; La politica estera italiana 1860-1895* (ur. Richard J. B. Bosworth in Sergio Romano). Bologna 1991, str. 287-330.

⁶ Ivo J. Lederer: *La Jugoslavia dalla conferenza della pace al trattato di Rapallo, 1919-1920*. Milano 1966, str. 87-91.

bi pomagale šibkemu in premalo mobilnemu italijanskemu vojaškemu aparatu, so

se spreminjali v neozdravljivo nasprotje z nemškim zaveznikom kot konflikt, ki je prišel do najvišjih političnih vrhov v Rimu in Berlinu.

Zajetja talcev in njihove hitre eksekucije, uničevanje materialnih dobrin in celih urbanih centrov, iz katerih pogosto prebivalci niso bili evakuirani, poboji civilistov vseh starosti in spolov, deportacije celih slojev prebivalstva, skopi sodni postopki proti navadnim osumljencem, poboji ranjencev na bojiščih po spopadih: cela vrsta vojnih hudodelstev je označevala italijansko okupacijo (in nekoliko bolj občasno zadevala njeno prisotnost v Grčiji in Albaniji). Nasilje pogosto ni imelo niti najmanjše utilitaristične racionalnosti, kar je dodatno odsevalo šibkost sistema.

Začetno krizo je oteževalo odprto tekmovanje med civilno in vojaško oblastjo, ki sta si predvsem v Sloveniji in Dalmaciji podajali odgovornosti, ker na premalo kontroliranih ozemljih ni prišlo do "nasilne umiritve".

Če pregledamo dostopne vire, na primer najnovejše objave Italijanskih diplomatskih dokumentov, lahko vidimo, da si je v italijanskih diplomatskih in vladnih krogih ob koncu 1942 utrla pot vdano prepričanje, da je bila prevlada nemškega vpliva na oni strani Jadrana skoraj neustavljivo dejstvo. Ko se je na začetku pomladi naslednjega leta usoda nemško-italijanske vojske v Sredozemlju obrnila na najslabše, ni bil postavljen pod vprašaj samo problem konkurence z Nemčijo, temveč tudi sama perspektiva italijanske prisotnosti na Balkanu.

V poročilu vojaške obveščevalne službe iz februarja 1943 je zapisano: "Italijanski in albanski interesi so se pokazali kot nezdružljivi, pogosto različni in nasprotujoči si (...) v najvišjih kot tudi najbolj skromnih manifestacijah. Obljuba po vzpostavitvi duhovnega reda, na katerem naj bi slonela politična organiziranost, ki je bila vsiljena Albaniji, se je izkazala kot iluzorna."⁷

V marcu 1943 je v rimskih političnih in vojaških vrhovih prišlo do velikih nasprotij o tem, ali je treba podvreči italijanski vojaški okupacijski korpus v Grčiji pod enotno poveljstvo z nemškim vodstvom.

Vrhovno poveljstvo je 1. marca poslalo Mussoliniju zabeležko, v kateri je poudarjeno: "V splošni ekonomiji sil predstavlja največje breme zasedba Balkanskega polotoka, ki je izčrpala naše šibke dvojne divizije, nam še vedno zaseda polovico vojske ter malone povsod povzroča izgubo naših letal in ladij. (...) Vprašati se moramo, kakšni so še razlogi, ki opravičujejo tamkajšnjo uporabo tako številnih sil (...) Politični razlogi danes nimajo več nobenega pomena. Dokler smo se lahko bali hegemonije močne Nemčije v Evropi, je bilo logično, da smo ostajali v Hrvaški in v Grčiji, zato da bi preprečili njeno zasidranje na Jadranu. Toda zdaj te nevarnosti ni več, kajti tudi če ona sedaj pride na vzhodno obalo tega morja in če jo bo hotela obdržati, se bo morala zanjo boriti ne z nami, pač pa z našimi nasprotniki, ki bodo diktirali zakon na Balkanu (...) Večjega pomena so tisti /razlogi/, ki svetujejo, naj znatno zmanjšamo našo zasedbo v "Balkaniji", toliko bolj, če upoštevamo še dva druga razloga, in sicer: tamkajšnjih sil ne bomo mogli primerno oskrbovati zaradi nemogočih povezav in torej bodo lahko vzdržale le za

⁷ National Archives Washington (NAW), Records of the Italian Armed Forces, T-821/250, 000087 in nasl.

kratek čas; te sile bomo dokočno izgubili, ne da bi s svojim žrtvovanjem oddaljile nevarnost od Matere Domovine."⁸

V zaključku poročila so natančneje opisane nekatere "linije pobega", katerih ocene ne gre zanemariti za razumevanje okoliščin in načinov, s katerimi je Badoglijeva vlada 8. septembra 1943 prepustila italijanske vojake na oni strani Jadrana in Jonskega morja njihovi tragični usodi.

Prevedla Vera Mažgon

Teodoro Sala

TRAMONTO DELLA POLITICA FASCISTA NEI BALCANI

R i a s s u n t o

Si esamina in sintesi la svolta che la capitolazione italiana dell'8 settembre 1943 imprime alla storia contemporanea di questo Paese.

L'armistizio, la sua gestione e i suoi sviluppi, hanno tre elementi caratterizzanti tali da mettere in pericolo la stessa sopravvivenza dello stato unitario: 1) la caduta del fascismo si intreccia con la messa sotto accusa di fronte all'opinione pubblica dell'istituto monarchico, corresponsabile del disastro bellico, mentre il monarca regnante è protagonista di una precipitosa fuga dalla capitale; 2) il pressoché totale dissolvimento dell'esercizio regio: i vertici politici e militari abbandonano al loro destino la maggioranza delle truppe mobilitate che ancora nell'estate 1943 risultano schierate lungo la penisola balcanica. Da quel contingente proviene il maggior numero in assoluto di soldati catturati dai tedeschi e avviati ai campi di internamento in Germania. Per ordine di Hitler una quantità rilevante di ufficiali e soldati viene passata per le armi: fa testo l'eccidio a Cefalonia di cinquemila uomini resistenti ma uccisi dopo la resa; 3) la trasformazione della penisola italiana in teatro di guerra si accompagna all'instaurarsi sul territorio di una molteplicità di centri di potere: anglo-americani e subalterno governo regio al sud; occupazione tedesca col concorso dei fascisti repubblicani al centro-nord; organismi politici e militari dei comitati di liberazione nazionale. Tale proliferazione amministrativa lascerà i suoi segni nella stessa ricostruzione post-bellica dell'Italia.

Il tramonto della politica estera italiana è direttamente proporzionale alla caduta rovinosa del vecchio stato unitario. Tale crisi si manifesta soprattutto nell'area balcanica obiettivo privilegiato per vent'anni di Mussolini e della dirigenza militare.

Sotto la pressione del composito movimento di liberazione jugoslavo aumenta la divaricazione tra Roma e Berlino, ormai egemone nell'area danubiano-balcanica. Non tardano a manifestarsi le incrinature tra le autorità militari e civili preposte al debole sistema d'occupazione italiano. La stessa gestione criminosa nei confronti delle popolazioni assoggettate è segno di quella fragilità.

Nell'inverno 1942-43 si manifestano i sintomi di un disimpegno dei vertici italiani nel settore balcanico, una "fuga" che influirà, al momento della capitolazione di settembre, sul tragico abbandono dei soldati schierati oltre Adriatico e Jonio.

⁸ NAW, prav tam. T-821/128, 001008 in nasl.